

լար, Նէճէլի ու Հասանապատ գեղերը ու խորվիրապին քովերը. Երասխայ մէկալ զին ալ՝ Սէֆիապատ գեղին քովերը, ու Արարատայ ստորոտէն բխած գարս սու կամ Սեւ ջուր անունով գետին երկայնքը, Դաշպուրունի ու Գարալըգ ըսուած գեղերուն մէջտեղունքը: Նոյն Սահակ վարդապետին գրուածքէն սա ալ կ'իմացուի եղեր, թէ նաեւ խոյայ ու Սալմաստի քովերը կը գտնուի առ որդը, և ընդգէմ չէ, բայց գուցէ ասոր մէկ տեսակն ըլլայ»¹: Մասիններու ստորոտէն, Երասխայ ափունքէն, Կարսի և Սարտարապատի վիճակներէն, Կոտայից գաւառէն, նաև խոյի և Սալմաստի կողմերէն գատ. «Մեր աշխարհի ուրիշ կողմերն եւս կը յիշուի այս կարմրոյ որդն, յարեմուտս Կարնոյ գաւառին մէջ, և արեւելեան կողմը՝ ի Մարանդ. այս յետինս կը յիշէ Շարտէն եօթն եւտասաներորդ դարու մէջ»: ԺԸ դարուն վերջին կէսին Այրարատ բարձրացող Մարկով Ռուսն ալ կը վկայէ թէ «14,000 ոտք բարձրութեան վրայ գտաւ վերոյիշեալ կարմրագոյն որդուկս. զեռ աւելի վեր ելլելով, 15,000 ոտք բարձրութեան վրայ՝ կոնածեւ գագաթան ստորոտը գտաւ

նոյն տեսակ ուրիշ մեծագոյն որդ մը, կարմիր դալկագոյն, յայտնի է թէ ծանծաղ տեղերու մէջ գտաւ՝ իբրեւ սառնամանեաց հովիտներուն մէջ, զոր պատրաստեր էր անոնց համար բնութեան Արարիչն»²:

Իսկ Արար պատմիչներ և աշխարհագիրներ միահամուռ կը վկայեն թէ Հայոց Դուինը կամ անոր գրեթէ կից Արտաշատը նշանաւոր էին իրենց Որդանի արտադրութիւններով: Այդ մասին աւելի պիտի ծանրանամ նիւթի պատմական շրջանին մէջ: Ուրեմն բացարձակ է որ Հայաստան կ'արտադրէր Որդան կամ կարմիր, որ Արարացոց աշխարհին ծանօթ էր իբրեւ Գրըմըզ, որ ըստ իս միայն Որդանին համար տրուած անուանածեւ է:

(Շարունակելի)

Յ. ԲԻԻՐՏԵԱՆ

1. «Բագմավէպ», 1843, էջ 57-57. Տես նաեւ («Բագմավէպ», 1890, էջ 276). «Այրարատայ ամենէն աւելի յատուկ որդնարբի սահմաններն են՝ երկու Մասիններուն ստորոտը, խորվիրապի կողմերը, Երասխայ ափունքը, մանաւանդ հիւսիսային կողմը՝ Կարսի և Սարգարապատի վիճակներն և Կոտայից գաւառն»:

2. «Բագմավէպ», 1890, էջ 276-277.
ԾԱՆ. - «Գրըմըզ»ի (Kirmiz) քիմիական տարազին (տես վերը էջ 64) ճշտագոյն ձեւն է C₂₂H₂₀O₁₃, որ է Acide Carminique = Rouge de Cochenille:

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Շար. տես «Բագմավէպ» 1931, էջ 320)

ԽԷ.

Նորոգեցաւ Քանքանս բոլոր շրջանակօքն ի Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսին, արդեամբ Ագուլեցի մահտեսի Կարապետի, եւ կնոջն մահտեսի Եղիսաբեթին, եւ որդւոցն՝ մահտեսի Հայրապետին

ի թվ. Հայոց ՌՄԼԳ: (1233+551=1784)

Այժմ եւս վերստին նորոգեցաւ Քանքանս, ի Հայրապետութեան Տեառն

Յովհաննու Կաթողիկոսին Կարբեցոյ, արդեամբ Ղարսեցի Մատակեանց մահտեսի Օվանէսի, որդի մահտեսի Յակոբ աղային՝ յամի Տեառն 1835:

Շինուած է Էջմիածնի մէջ 1784ին. նորոգուած կամ վերաշինուած 1835ին՝ Քանքան կոչուածը ընդարձակ ջրամբարներ են, որոնց մասին Հ. Ղեւոնդ Սիւրբան զրած է հետեւեալ տողերը իր «Այրարատ»ին մէջ (էջ 228-229):

«Անդստին ի սկզբանէ նորոգութեան Էջմիածնի՝ մեծ խնամ կալան կաթողիկոսունք զջրոյ, ի պէտս վանացն և գեղջն, և մարթ է մի ի մեծագործ և պիտանի վաստակոց նոցին համարել զպէսպէս շտեմարանս և ճանապարհս ջրոց, զոր յԷջմիածին և ի սահմանս յարդարեցին՝ բազում երկամբք և ծախիւք՝ յերկուց դարուց հետէ: Եւ նախ Փիլիպպոս Կաթողիկոս, դարձոյց երեք զջուր Կիւզկէ տէրէ անուանեալ վտակի Արագածոյ ի Քասաղ և արբունի հրամանաւ զկէս նորին սեփականաց վաղարշապատու և Էջմիածնի:

«Սիմէոն Կաթողիկոս յամի 1768 փոքեաց միւս եւս քանքան ժողովիչ ջուրց: Դարձեալ Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցի

ետ ածել ջուր ի Քասաղ գետոյ ի ներքուստ Վաղարշապատի, և ի հիւսիսոյ կուսէ վանացն բերեալ ընդ երկրաւ եհան ի պարտէզ կաթողիկոսարանին, և անտի քարուկիր ագուգայիւր ի Ղազարապատ, յորմէ ելեալ խառնէր ի նախագրեալ ջուր քանքանին՝ ոռոգանել զղաշտավայրն, հոլովել ջրաղաց մի և բամբակագիւ մեքեանայ: Նորին Յակոբայ շինեալ էր և այլ երիս ծովակս ի Հս. Վաղարշապատու ի կողմն Ս. Խաչ գեղջ, ի պէտս ոռոգման անդաստանաց »:

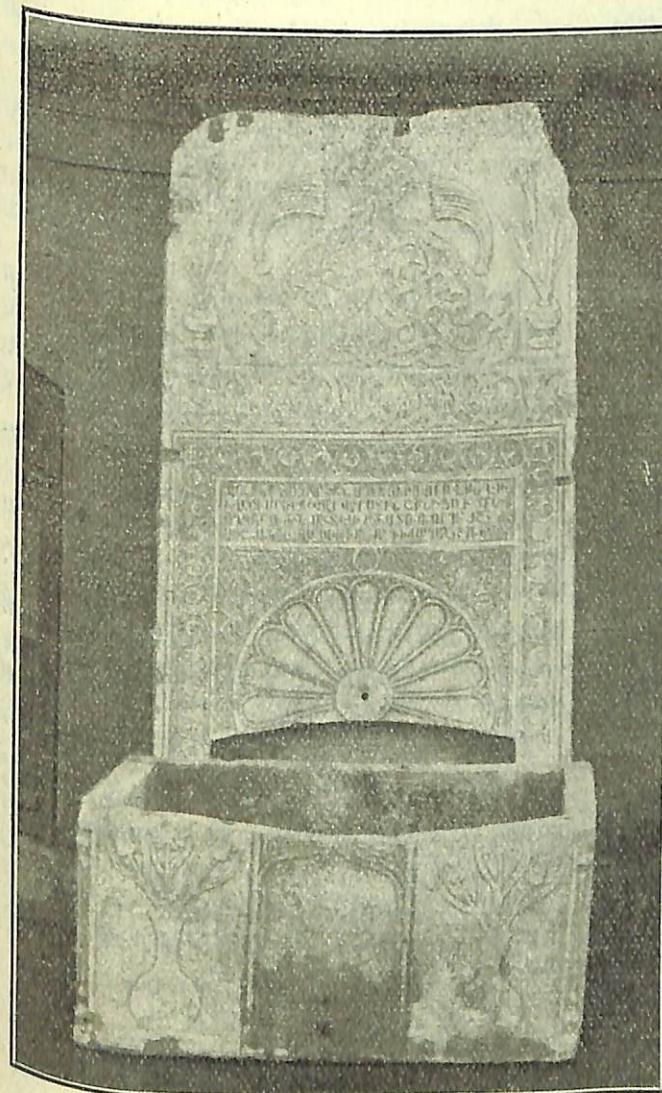
Մինչեւ այսօր կը կենան այդ քանքանները կամ ջրամբարները, որոնց առողջապահական օգուտներուն վրայ խօսիլն աւելորդ է:

ԽԸ.

Զրաբեր ճանապարհին աղբերս, բոլորովին էին խանգարեալք. վասն որոյ վերստին շինեցաւ, տրօք ուղղմութեան, մահտեսի Աստուածատուրի որդի՝ յիշատակասէր մահտեսի Յարութիւնին՝ որ ի խասագելն: ՌՄԼԳ:

(1233+551)=1784 թուականը կրող այս աղբիւրը կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ Իւսկիւտարի երբեմնի Ճեմարանին պատին վրայ, և առատ ջուր կը բաշխէր Ս. Կարապետի թաղին: 1887 ի հրգեհէն յետոյ անոր քարը՝ որ կը կրէ սոյն բառատող արձանագրութիւնը, փոխադրուեցաւ նորաշէն Սեմիմիական վարժարանին պարտէզը և ես հանել տուի աւոր լուսանկարը, զոր կը ներկայացնեմ հոս, զի գեղաբանդակ զարդերովը հայ արուեստի եզակի նմոյշ մը կը համարիմ զայն:

Արձանագրութիւնը չորս տող է՝ երկաթագիր փորագրուած, զայն շինել տուողն եղած է Խասագիւղաբնակ Աստուածատուրեան մահտեսի Յարութիւն:

Այս աղբիւրին ջուրը շատ հեռուներէն բերուած է և շատ հին ժամանակներու մէջ, թերեւս 1617ի տարեները՝ երբ կը շինուէր Ս. Կարապետ եկեղեցին, և արդէն Արձանագրութիւնն ալ կը յայտնէ այս կէտը:

Յարութիւն Աստուածատուրեանի վերանորոգել տուած ջրողիները, անցմամբ ժամանակի խանգարուելով, Պալեան Կարապետի ծախքով վերստին կը շինուին անոնք: Այս առթիւ Կ. Պոլսոյ «Մանգրաձէի Էֆէրիար» թերթը 1901ին կը գրէր թէ Ունճեան Եղբայրները նոր ի նորոյ շինել կու տան Ս. Կարապետի այդ ջրողիները զորս «շուրջ 60 տարի առաջ Պալեան Կարապետ մեծագումար ծախքով բեւել տուած էր»:

«Մանգրաձէ» բնաւ չէր յիշատակած Պալեանէ առաջ այդ ջուրը բերողին անունը, որուն համար ես ստիպուեցայ դիտողութիւն մը գրել հրապարակաւ և այդ առթիւ ալ հրատարակել աղբիւրին 1784ի Արձանագրութիւնը¹:

Այս աղբիւրը և անոր ջրաբեր ուղիները բոլորովին խանգարուած ըլլալով, երբ 1887ին Ունճեան Մաթոս և Աբիկ Եղբայրները վերաշինեցին Իսկիւտարի այրեացաւեր Ս. Կարապետ եկեղեցին, նաև վերանորոգեցին աղբիւրը որ կը հոսի եկեղեցիին արեւմտեան կողմը՝ փողոցին մէջ, և վրան ալ պիտի գրուէր արձանագրութիւն մը, զոր շարադրած էր Օրմանեան Մաղաքիա պատրիարքը, և էր հետեւեալը.

Չուրս քաղցրահամ ի բարձանց Չամլըճայ² Անդուստ յակամէ բերաւ յայս աղբիւրս Ծախիւք եւ ջանիւք ճարտարապետ ամիրայի Կարապետի Պալեան

Ի յիշատակ վաղամեռիկ որդւոյն՝ Նիկոլոսի. Ի պատրիարքութեան Տ. Տ. Յակոբոսի յամին 1854. Իսկ ի պատրիարքութեան Տ. Տ. Մաղաքեայ յամին 1902 Մաթոս եւ Աբիկ Եղբարք Ունճեան վերստին աղբե-

րացուցին գցամաքեալն ի բազմաց եւ յաւերժացուցին ամրակուռ երկամեայ խողովակօք ի յիշատակ հանգուցեալ եղբարցն Մաղաքեայ եւ Մեսրոպայ եւ Սեդրաքայ. Յանապառ աղբիւր կենդանի ջրոյն յագեցուցէ Տէր զառաջին եւ զերկրորդ երակաւաւորսն եւ զննջեցեալսն նոցին:

Այս արձանագրութիւնը չկրցաւ զետեղուիլ. Կարգ մը շինութիւններու պատճառաւ ուշացաւ փորագրութիւնը և մնաց այնպէս:

Դիտելի է սակայն, որ Օրմանեան Սըրբազան ալ մոռցած է յիշատակել աղբիւրին վաղեմի բարերար վերաշինիչը Յարաբիւն Աստուածատուրեան:

ԽԹ.

Շինեցաւ աղբիւր
ըս Շնորհիւ ԶԱՐ
խախան սուրբ վանից
ՄԼԳ. Ապրիլի 1:

Այնչա՛ իզմիտէն հեռու, ունէինք Չարխախան Ս. Աստուածածին վանքը, ուր՝ հաստատուած էր և Դպրեվանք՝ որ եղաւ կարճատեւ ու քաղաքական դէպքեր, տեղահանութիւններ, և այլն, և այլն, աւելը ըրին այդ շքեղ վանքը:

Սոյն արձանագրութիւնս կը վերաբերէ՛ր այդ վանքին մեծ աղբիւրին. սակայն տեսնուած թուականը (ՄԼԳ) պէտք է ըլլայ՝ ՌՄԼԳ (1233+551) = 1784, զի ՌՄ աւրուած է եղեր, ինչպէս կը գրէին ինձ վանքէն:

Բոլորագիր և բարձրաքանդակ է եղել՝ արձանագրութիւնը, առանց ո՛ր և է զարդի:

(Շարունակելի)

Տ. Վ. Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

1. «Մանգրաձէի Էֆէրիար», Կ. Պոլիս, 1901, Թ. 104.
2. Չամլըճայ ըլրակ մ'է Իսկիւտարի մէջ և ունի անուշահամ ջուրեր:

ԱՆՈՐ՝ ՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՄԸ ԾՆԱԻ

ԱՆՈՐ՝ ՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՄԸ ԾՆԱԻ

Այսօր կը զգամ՝ որ իմ հոգիս կ'ուզէ թռչիլ Գիրկն անհունին արիւնի գոյն՝ ուր կը շարժին Հին խորհուրդներ. մինչ սիրտըս դեռ կ'ըզձայ
(կառչիլ
Գերեզմանի մ'ուր թաղուած է սէր մ'անմեկին...:

Անուշ երգեր կարծես սրտիս համբոյր կու տան՝
Հողին ծոցէն բարձրանալով մեղամաղձիկ,
Արեւուն տակ, լոյսէն գինձով, ալետատան,
Կարծես նորէն զիս իրենց հետ կ'օրրեն յուշիկ:

Միտքս է անդունդ՝ ուր կը հակին բոց աչքերով
Դեռ նոր ծնած լոյսի պէս ջինջ, վրձիտ յոյսեր.
Երգս է դափնի ճակտին վըրայ վըշտին խրոտով,
Անուրջս է լոյս, հոգիս՝ թըռիչք, և սիրտըս՝ սէր:

Ահա, մայր իմ, ինչ որ ունիմ իբրեւ ժառանգ.
Վըտիտ շիւղ մ'եմ ամայութեան մէջ դողացող.
Մահուան ժըպիտ մ'ինձ թողուցին իբրեւ աւանդ.
Ծաղիկներուն վըրան յաւէտ արցունքս է ցօղ...:

Դուն որ եղար մայր մ'Աստուծոյ ամենագոր՝
Բու Քըղանցքիդ հովանիով պատէ՛ հոգիս.
Իմ աչքերուս նոր տեսիլներ ձօնէ այսօր,
Որպէս զի հոն նոր երգերով իջնէ մայիս:

Մայր իմ, գիտես, որ կարօտ եմ գորովանքի,
Ձիս ծընողներն օրեր առաջ աճիւնացան.
Ոսկերտին արցունքներով ես թըրջեցի,
Չորոնք զըտայ անապատին մէջ ցիր ու ցան...:

Հիմակ, գիտես, որ ես ո՛րք եմ, իմ արիւնէս
Առ մէկ սիրտ կը բաբախէ միտակ ու լուռ.
Հոգիս է որք, կ'աղաղակեմ, մայրիկ դէր ես...
Մըտածումիս մէջ կը շնչեն վէրք ու սարսուռ:

Եղիւր միջնորդ իմ և հըզօ՛ր էին միջեւ,
Ձիս փայփայէ, տես, մայր ցուրտէն իսկ կը դռն
(ղամ,

Գուցէ ծագի իմ երկընթէս դեռ նոր արեւ,
Ու ճառագայթ մ'իբրեւ յոյսի մութին շողամ...:

Այս աշխարհի մութ և անծիր խորհուրդին մէջ,
— Ուր շիջած է սիրոյ ամբիժ կայծը վերջին —
Դեռ կան սրբեր՝ որոնց համար սէրն է անշէջ՝
Արեւներու և լոյսերու մեծ Արարչին:

Ծրնած օրէս մինչեւ այսօր քանի՛ անգամ
Մեղքին մըռայլ դունն եմ բախեր վայրագօրէն,
Աչքերուս մէջ քանի՛ տենչեր կը շողոզան՝
Որոնց համար վիհ եմ փորեր արտասուելէն...:

Դուն գերագոյն մայրն ես, հըզօ՛ր Աստուածածին,
Նայէ վըրաս իբրեւ մէկուն՝ որ կը սահի
Սառոյցին վրայ յատակը ծով Տարակոյսին,
Որուն համար փոթորիկ չէ՛ դէպքն ամենի...:

Եթէ նոյնիսկ ըլլամ վայրագ, ատեմ բարին,
Խաչին վըրայ չուզեմ տեսնել Յիսուս մը մեծ,
Գըթա՛ վըրաս ու ներէ՛ ինձ, ճվ անմահ կին,
Ձի ես տըկա՛ր եմ ու կարօտ սըրտի մ'անեղծ:

Մարմինըս խոնջ գիրկը հողին դեռ չը յանձնած՝
Քու մայրական կուրծքիդ վըրայ ես լալ կ'ուզեմ,
Հըծծել կ'ուզեմ բոռը վերջին սըրտիս առկայծ,
Ձի բարութեան ու նըւիրման դժբախտ գոհն եմ:

Ոչ ոք տեսնէ թող զիս յետոյ արտասուելով,
Ձըղման շըշուկ մը դեռ չեւած շըթուռքներէս՝
Ժըխողէն դուրս, ամայութեան մէջ անխըռով
Կ'ուզեմ ինձի՛ ոտքերուդ տակ դիւցազնի պէս:

ՀՐԱԶ ԲԱՋԱՐԵՆՑ